

חינוך וכבוד הבנים

אמר שלמה המלך: "חנוך לנוער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה" (משלי כב)

ויכוח עתיק יומין הוא במהות החינוך: האם הטבעת תכונות חדשות ועיצוב דמותו של החניך על-פי הכוונת המחנך, או חשיפה של התכונות הטבועות בנפש, הדרכתן והכוונתן.

הגר"א בפירושו לפסוק: "וזה שנאמר חנוך לנוער על פי דרכו - לפי דרך מזלו וטבעו תחנכהו ותדריכהו לעשות מצוות, ואז גם כאשר יזקין לא יסור ממנה, אבל כשאתה מכריחו נגד טבעו, עתה ישמע לך מיראתו אותך, אבל אחר כך בעת יסור עולך מעל צוארו, יסור מזה כי אי אפשר לו לשבור מזלו".

על פי דבריו, ההצלחה בחינוך יכולה לבא רק אם המחנך ידע להביא את החניך להזדהות עם הדרך אותה מתווה המחנך, החינוך הוא גילוי של כוחות הטבועים בתלמיד, לא ניתן לחנך בכפייה, נגד הטבע של התלמיד.

וכך גם לימד בעל "חובת התלמידים", שזכה לתואר "האדמו"ר של הילדים", רבי קולנימוס שפירא זצ"ל הי"ד האדמו"ר מפיאסצנה, בהקדמה ל"חובת התלמידים":

"אבל שלמה המלך לא את תכלית החנוך בלבד הודיענו, שתכלית להביאו אל גם כי יזקין לא יסור ממנה, רק גם את האופן והאמצעי איך לבא אליו באר לנו במלים "חנוך לנוער על פי דרכו", שזה הוא העיקר. כי המצוה והמרגיל בלבד, אינו צריך ליתן לב אל הבן והתלמיד, לדעת את טבעם ושכלם וכו', עליו רק לצוות עשה כך או כך ודי לו. גם אינו מרגיש חוב בעצמו לטפל בכל תלמיד ותלמיד בפני עצמו. יוכל הוא לצוות להרבה תלמידים בני גיל אחד צווי אחד, עשו כך או כך, כי לא בתלמיד או בבן, רק בו, במצוה בלבד הדבר תלוי, הוא יצוה וזהו הוא הכל. אבל המחנך שרוצה לגלות את נשמת התלמיד הטמונה והגנוזה בו, לגדלה ולהבעירה שתבער באש של מעלה למרום וקדוש, וכלו - אף כחי גופו בקדושה יתגדלו ולתורת ד' ישתוקק, מוכרח

הוא להרכין את עצמו אל התלמיד המתחנך על ידו, ולחדור אל תוך קטנותו ונמיכותו, עד אשר יגיע אל ניצוץ נשמתו הגנוזה אף נעלמה ולהוציאה, ולהצמיחה ולגדלה.”

ציווי והרגל יש בהם ערך. אך אין הם מגלים ומוציאים מהכח אל הפועל את הכוחות הייחודיים של התלמיד. לכן המחנך צריך להתאמץ להגיע לשורש נשמתו ולזהות את כוחותיו המיוחדים של התלמיד.

מלבי”ם בפירושו לפסוק:

א. “שיחנכו את הנער, והוא שירגילנו מנעוריו אל השלמות. אם בדעות, אם במעשים ובמידות. כי ההרגל שיורגל בנעוריו, יעשו בו חקוי עצום ורושם שמור בנפש לא יסור גם לעת זקנה, לא כן החינוך שיתחנך בגדלותו אין החיקוי קבוע בנפש, וימוש ממנו לעת זקנתו.”

ב. “מצוה שיהיה ‘החינוך על פי דרכו’ כי כל אדם מסוגל מטבעו לענין אחר, בין בדעות יש שמוחם חד, ויש ששכלם ישר בלתי מחודד, וצריך ללמדם כפי ההכנה שנמצא בו. ובין במעשים, יש שמוכן לאומנות מיוחד, ולמידה מיוחדת, ויקבל אותה בקל, וזה יוכר בהנער לפי התשוקה, ולפי מה שמשתדל בעצמו באיזה דבר מיוחד, צריך לחנכו לפי דרכו ולפי הרושמים שיש בו אל מה שהוא מוכן אליה, שאז לא יסור ממנה גם כי יזקין, לא כן אם יחנכה אל מה שהוא זולת טבעו:”

בחינוך אנו נדרשים להקנות לנער הרגלים נכונים, הרגלי למידה, הרגלים בקיום מצוות בין אדם למקום ובין אדם לחברו. אך לא די בכך, אם החינוך יהיה מבוסס אך ורק על הרגל ללא הזדהות נפשית, וחיבור שכלי ורגשי, ההרגל בלבד לא יחזיק מעמד ובזקנותו הוא יסור מהדרך. אך אם החינוך יתאים לתכונות נפשו הייחודיות של הנער, אז ניתן לצפות ש”לא יסור ממנה”.

בדומה לעבודת ה’, יראת העונש זו עבודה נמוכה, יראה תתאה, שחסר בה אלמנט ההזדהות והחיבור. לעומת זאת עבודת ה’ מאהבה מבוסס על חיבור והזדהות, וגדולה עבודה מאהבה מעבודה מיראה, אף שיש חשיבות לשמר את העבודה מיראה.

וכן כתב הרב צבי יהודה קוק זצ”ל, בפתחת ספרו “לנתיבות ישראל”:

“החינוך של האיש הפרטי, הלא הוא ההוצאה מכח לפועל, מהעלם לגילוי, את הכוחות והכשרונות הנמצאים בנפש הילד בטבעה, או הראויים לפי טבעה להתקבל בה ביותר מתוך ההשפעות החינוכיות

השונות. כשגורמי החינוך - ההורים והמורים, הספרות והסביבה של הילד - מותאמים ומכוונים לשכלל כשרונו הטבעי הזה של הילד ופיתוחו בדרכי החיים השונים, אז החינוך הוא מוצלח וטוב. וההיפך, כשכשרונו הטבעי הזה של הילד נעזב, אם לא יפותח ולא ישוכלל, כשגורמי החינוך מכריחים וכופים אותו לצד אחר, המוזר לו לפי טבעו, הרי הוא נעשה גבר לא יוצלח.”

העולה מכל האמור שגדולי ישראל סוברים שעיקר החינוך הוא לגלות, לחשוף את הכוחות הרוחניים הטמונים בתלמיד. התורה טמונה באדם וצריך לגלות אותה, “חיי עולם נטע בתוכנו”, ובפרט בחינוך לתורה ומצוות. חז”ל אומרים שכשהעובר במעי אימו מלאך מלמדו את כל התורה כולה: “דרש רבי שמלאי: למה הוליד דומה במעי אמו? לפנקס שמקופל ומונח... אוכל ממה שאמו אוכלת ושותה ממה שאמו שותה,... ונר דלוק לו על ראשו, וצופה ומביט מסוף העולם ועד סופו; ואין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מאותן הימים, ומלמדו את כל התורה כולה. כיון שבא לאויר העולם בא מלאך וסוטר על פיו ומשכחו כל התורה כולה.” (נידה ל:)

ממאמר חז”ל זה אנו למדים, שהתורה טמונה בכל אדם וצריך לגלות אותה ולהוציאה מהכח אל הפועל.

הדרך להוציאה אל הפועל שונה מתלמיד לתלמיד על פי תכונות נפשו המיוחדים. הקושי הוא לזהות את הכוחות המיוחדים והיחודיים של הנער. “תחנכו, אל קרבו תחדור” (חובת התלמידים). ואף אם יודעים לזהות את הכוחות היחודיים מה נדרש מהמחנכים לעשות?

הרב משה צבי נריה זצ”ל, בספרו “משכנות הרועים” ובספרו “נר למאור” על פרשיות השבוע” בפרשת פינחס כתב:

נאמר בפסוק במיכה פרק ו: “כִּי הֶעֱלִיתִי מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּמִבֵּית עֶבְרָאִים פְּדִיתִיךָ וְאֶשְׁלַח לְפָנֶיךָ אֶת־מֹשֶׁה אֹהֶרֶן וּמִרְיָם:

אומר על כך המדרש [רבה נשא יג כ’]: “נתן להם מן בזכות משה וענני כבוד בזכות אהרן ובאר בזכות מרים”

תרגום יונתן [שם]:

אֲרִי אֶסִּיקְתָּךְ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּמִבֵּית עֶבְרָאִים פָּרַקְתָּךְ וּשְׁלַחֲתִי קְדָמְךָ תִּלְתָּא נְבִיִּין מֹשֶׁה לְאַלְפָּא מִסִּירֵת דִּינִין אֹהֶרֶן לְכַפְּרָא עַל עֲמָא וּמִרְיָם לְאוֹרָאָה לְנִשְׁיָא:

לשלושת הנביאים היה תפקיד -

“למשה - למסור את הדינים, אהרן - לכפר על העם, ולמרים - להורות לנשים”.

על סמיכות סוף פרק כ"ו העוסק במיתת דור המדבר לתחילת פרק כ"ז הפותח בבקשת בנות צלפחד כותב הרב נריה,

שלבנות צלפחד היתה מעלה שבאו ודרשו נחלה כדי להקים אותה על שם אביהן, ולא לצרכיהן האישיים. בהקשר למעלה זו הוא מביא את המדרש: “הנשים לא נשתתפו עמהן במעשה העגל, וכן במרגלים הנשים לא היו עמהם בעצה, לכך נכתבה פרשה זו (של בנות צלפחד) סמוך למיתת דור המדבר, שמשם פרצו האנשים וגדרו הנשים” (במדבר רבה כא, י).

לאחר הבאת המדרש כותב הרב את הדברים הבאים:

“הצליחה מרים בעבודת החינוך שלה יותר משני אחיה. הדברים תמוהים, משה איש האלוקים ואהרן קדוש ה', לא עלתה בידם להעלות את המוני העם לדרגה הרצויה, ואילו מרים אחותם עשתה וגם יכולה! איך קרה הדבר?

דומה שסוד ההצלחה החינוכית תלוי במידת הקשר של המחנך עם המחונכים. משה רבנו לימד, דיבר והוכיח, אהרן - תורת אמת היתה בפיה, אהבת השלום שלו הקיפה את כל מחנה ישראל ואף את הנשים, שהרי במותו “כל בית ישראל” (במדבר כ, כט) בכו, כי העריצו אותו. אולם מרים, נוסף על הלימוד וההדרכה, על מעשי החסד שהתחילה בהם עוד בגיל צעיר ביותר במצרים, היא שרה עם הנשים! היא רקדה איתן.

בכך נוצר קשר קרוב בין מרים לחניכותיה - הנשים, ולקשר זה היתה השפעה מכרעת. מה שלא זכו לו משה ואהרן, זכתה לו מרים.”

כמה דבריו של הרב נכונים, בפרט בדורנו. החיבור בין הרב לתלמידיו הינו תנאי יסודי להצלחה בחינוך. אין הכוונה דווקא בריקוד, אלא בחיבור לבבות שלא ניתן להשיגו בשיעור אלא בזמנים “שבין השיעורים”, בקשר אישי ובארועים מיוחדים.

בספר “ריח מים” (עמוד 68) לרב אלימלך בר-שאול זצ”ל, מצויה פנינה חינוכית שנהגתי לומר לאנשי הצוות בישיבה. היא נסמכת על מדרש וכוותרתה היא “כבוד בנים”.

“ויזבח יעקב זבח בהר, ויקרא לבניו לאכול לחם” (בראשית לא נד).
מפרש המדרש (קה”ר ז): “וכי אחיו היו... והלוא בניו היו?

אלא כשהגיעו לשכמו, דימה (יעקב) אותן לו וקרא אותן לו אחים.”

מסביר הרב אלימלך בר-שאול: “הורים, ובייחוד הורים מסורים ביותר, מצפים ליחס של כבוד מצד ילדיהם. ואמנם זוהי מצות התורה: ‘כבד את אביך ואת אמך’, ‘איש אמו ואביו תיראו’. גדולה וקדושה וחמורה היא מצוה זו, ואשרי מי שזוכה לקיימה כמאמרה, בשלמותה, בכל דקדוקיה וכוונותיה. אבל גם על ההורים ישנה חובת כיבוד כלפי ילדיהם שנתבגרו. זהו חלק ממצות חינוך שההורים מצווים עליו. על ההורים לזכור שילדים שנתבגרו דורשים הכרה בבגרותם, ואינם רוצים שיוסיפו לראות בהם ילדים. ואם אין מכירים בבגרותם, או אפילו מתעלמים ממנה גרידא, הרי הם נוטים להוכיח את בגרותם על ידי התמרדות (= מרד) בדיבור או גם במעשה, וסופה מי ישורנה ומי ישערנה. על ההורים להכיר מיד בסימני בגרות גופנית ורוחנית של ילדיהם, להסתגל אליה ולהכיר בה, ולהוכיח הכרה זו להלכה ולמעשה. אז יוכלו (ההורים) מחדש להיות מחנכים טובים ונשמעים לילדיהם שנתבגרו. אשרי ההורים העומדים במאמץ זה בכל יכולתם, ואשרי הילדים הזוכים להורים כאלה.”

זהו פירושו של המדרש: כאשר בני יעקב “הגיעו לשכמו” - כלומר, בגרו מבחינה פיזית או נפשית - דימה יעקב אותן לו. הוא הביט במלוא קומתם (הרוחנית או הפיזית) והכיר בבגרותם, והתייחס אליהם כ”אחים”, כאנשים מבוגרים על כל המשתמע מכך.

בני כמה היו בני יעקב באותה שעה? חלקם בני 13! (כגון: שמעון).

הרב בר-שאול מדגיש שההכרה בבגרותם של הבנים איננה מחייבת את סיומה של העבודה החינוכית מול הבנים. מלאכת החינוך טרם הסתיימה, היא צריכה להימשך, אבל חלה בה תפנית משמעותית, הן בתוכן והן בסגנון. התפנית בהתייחסות לבנים היא תנאי להצלחה החינוכית. מי שאיננו ער לשינויים שחלו בבניו הבוגרים וממשיך להתייחס אליהם כילדים, ומנציח את הדרך החינוכית שהלך בה בילדותם, לא יצליח. בניו ימרדו בו, ומאמציו החינוכיים ירדו לטמיון. אינו דומה חינוך בוגרים לחינוך ילדים.

השלב הראשון: הוא ההכרה בבגרות הבנים.

השלב השני: הפנייה אליהם כאנשים בוגרים.

רבי קולנימוס שפירא זצ"ל ביאר (שם) שהדרך החינוכית המעולה היא להבהיר לתלמיד שהוא בעיקר המחנך של עצמו והמורים וההורים הם יכולים לייעץ ולהדריך אותו לדרך הנכונה.

“לא די ללמד את הנער רק שחובה עליו לשמוע לקול המחנך ותו לא, כי לא יועיל בזה בלבד, כי לסוף יראה את רבו למתנגדו ועריץ זר עליו כנ”ל. העיקר הוא להכניס בלבו דעה זו, שידע שהוא - הנער בעצמו הוא עיקר המחנך. לא קטן ונער הוא, רק נצר מטע ה' בכרם ישראל הוא, ועליו הטיל ה' חוב זה לגדל ולחנך את נצר זה, את עצמו, לעץ גדול עץ החיים ולעשותו לעבד ה' צדיק וגדול בתורה, וכיון שדעתו ורוחו קטנים ותורה הרבה לא למד, יצרו מרקד בקרבו, לכן אם פחד ה' לנגד עיניו וירא הוא שלא יחטא נגדו ולא ישחית את כרם ה' צבאות, מוכרח הוא לשמע את תורת ה' ודרכו מפני רבו ואביו”.

גישתו המיוחדת של “חובת התלמידים”, שעל המחנך לחזק את התלמיד בכך שהוא בעל כוחות אדירים, לחזק אצלו את “המסוגלות” והאמונה בכוחות שלו להיות גדול ישראל, אך זה תלוי בו אם ישיג זאת, לא במחנך, הוא זה שמחנך את עצמו.

נפלא ומרגש לראות שתפיסות אלו שהיו נראות כחדשניות בדור האחרון היו מקובלות וידועות לחכמי ישראל לפני שנים רבות.

ושנזכה שיקוים בנו: ש”כל בניך לימודי ה’”, ומתוך כך נהיה אנחנו וצאצאינו, וצאצאי עמך בית ישראל כולנו יודעי תורתך לשמה.